

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА»**

**вибіркових компонент освітньої програми
третього рівня вищої освіти**

**за темою «Правові доктрини у вченнях європейського
Просвітництва. Американська правова думка XVIII- початку XIX ст..»
(Ч.1).**

081 Право

2421.1 наукові співробітники (правознавство)

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції:

- 1. Концепція раціоналізму і природних прав Вольтера.**
- 2. Політико-правова доктрина в Шарля Монтеск'є.**
- 3. Розуміння народного суверенітету Ж-Ж Руссо.**
- 4. Концепція самоврядування Б. Франкліна.**
- 5. Доктрина «стримувань і противаг» Дж. Медісона.**
- 6. Ідея президентської республіки О Гамільтона.**

Література:

Основна:

1. Головка О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник: у 2 ч. Ч. 1: Зарубіжні країни. Харків : Колегіум, 2020. 848 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочитаних у Національному університеті "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Харків: Право, 2012.
3. Історія політичних і правових вчень [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тополь. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2018. 537 с.
4. Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття [Текст]. Київ : ОВК, 2021. 238 с.

Додаткова:

5. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Медінформ, 2014. 462 с.
6. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень [Текст] : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 226 с.
7. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навчальний посібник / О.В. Зінченко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2012.
8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4 те вид., доповн. К.: Алерта, 2015. 416 с
9. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. Київ: Академія, 2010.
10. Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право: навчальне видання: посібник для підготовки до іспитів / О.І. Осауленко та ін. Київ: Вид. Ліпкан О. С., 2010.

Текст лекції:

1. Концепція раціоналізму і природних прав Вольтера.

Ідейна боротьба у Франції XVIII в. служить класичним прикладом того, як в протиборстві з феодальним світоглядом формувалася політична свідомість буржуазії. В ході цієї боротьби найбільш виразно виявилися загальні закономірності і тенденції, визначаючи розвиток політичної думки в епоху ранніх антифеодальних революцій. Економічні причини, що зумовили гостроту ідейної боротьби в період підготовки і проведення Великої французької революції 1789—1794 рр., коренилися в особливостях капіталістичного розвитку країни.

Основною політичною причиною загострення ідейної боротьби напередодні революції з'явилася розстановка класових сил, що склалася у французькому суспільстві. Буржуазії протистояла абсолютна монархія, яка досягла zenіту своєї могутності. Для завоювання політичної влади буржуазія була вимушена об'єднуватися з народними масами.

Піднімаючи народ на боротьбу з абсолютистським режимом, французька буржуазія виступала на чолі третього стану, до якого належали тоді всі непривілейовані верстви населення (буржуа, селяни, робочі, міська біднота і ін.). Широка участь трудящих мас в революційному русі забезпечила йому небувалий розмах, підштовхувало буржуазію до проведення радикальних суспільних перетворень, а також сприяло більш глибокому, в порівнянні з епохою попередніх буржуазних переворотів, розмежуванню позицій в самому антифеодальному таборі.

Серед причин ідеологічного порядку, що зумовили хід ідейної боротьби в передреволюційній Франції, вирішальну роль зіграло те, що в релігійних війнах, що охопили країну на рубежі XVI—XVII вв., перемогу отримав католицизм. Католицька реакція, перейшовши в настання, розпалювала у віруючих релігійну нетерпимість і фанатизм. В цих умовах боротьба французької буржуазії з теологічним світоглядом придбала непримиренний характер і була доведена до повного заперечення християнства.

Програму антифеодального руху у Франції розробляли представники різних політичних напрямів: просвітителі, революційні демократи і ін.

Просвітництво, як ідейний рух, є закономірним ступенем в розвитку політичної ідеології. Рух просвітителів виникає на ранніх етапах ідеологічної підготовки переходу до буржуазного ладу, коли в країні ще не склалася революційна ситуація. Просвітницькі навчання виражали інтереси тих соціальних шарів, які сподівалися здійснити наспілі перетворення за допомогою розповсюдження знань і поступових реформ. У міру наростання кризи феодального ладу з просвіти виділився революційно-демократичний напрям політичної думки.

Загальновизнаним лідером французького Просвітництва був видатний письменник і філософ *Вольтер* (псевдонім, справжнє ім'я – Франсуа Аруе, (1694 – 1778 рр.). В історію суспільної думки він увійшов як пристрасний критик католицької церкви, релігійного фанатизму і мракобісся.

Світогляд Вольтера остаточно склався в Англії, де він декілька років провів у вигнанні. Після повернення на батьківщину ним були написані “Філософські листи” (первинна назва – “Листи про англійців”), що здобували йому європейську популярність. В “Листах” він пропагував передові англійські навчання (Дж. Локка і ін.), а також ліберальні порядки і державний устрій Англії. “Філософські листи” з'явилися, по суті справи, першим нарисом програми французького Просвітництва. Положення, що містяться в них, згодом були розвинуті і конкретизовані мислителем в історичних і філософських працях, творах художньої літератури і в численних памфлетах.

Вольтер був прихильником філософії деїзму. “Християнство і розум не можуть існувати одночасно”, – писав Вольтер. Проінформовані люди не потребують християнських одкровеннях. Віру в караючого бога необхідно зберегти лише для того, щоб вселяти неосвіченим (“чернь”, а рівно безрозсудним правителям) етичний образ поведінки. Звідси – відомий вислів Вольтера: “Якби бога не було, то його потрібно було б вигадати”.

Засвоївши принципи деїзму, розроблені англійською філософією, Вольтер перетворив це учення на знаряддя непримиренної боротьби з католицькою реакцією. Проти католицької церкви Вольтер висунув гасло: “Роздавіть тварюку!”.

Критику феодальних порядків Вольтер проводив з позицій раціоналізму. Згідно поглядам філософа, на зміну деспотичному правлінню прийде царство розуму і свободи, в якому кожній людині будуть надані природні права – право на особисту недоторканність, право приватної власності, свобода друку, свобода совісті і ін. Під свободою Вольтер розумів усунення феодальних пережитків, що сковують творчу ініціативу людини, його приватнопідприємницьку діяльність. Вольтер зводив свободу до незалежності громадян від свавілля: “Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів”.

Намічена Вольтером програма ліквідації кріпацтва передбачала звільнення кріпосних, що належать церкві і державі. Що ж до поміщицьких селян, то їх слід, звільняти лише з відома власника і притому за викуп. В цій частині, як ні в якій іншій, виявилось його прагнення до компромісу з дворянством.

Політичну організацію майбутнього “царства розуму” Вольтер не прагнув визначити у всіх подробицях. Він зосередив свою увагу на пропаганді ідей законності і ліберальних методів здійснення влади, надаючи іншим просвітителям розробку проектів ідеального устрою держави. Цілком ясно йому було одне – управляти державою повинні тільки власники. Визнаючи природну рівність (“ми все в рівному ступені люди”), Вольтер рішуче відкидав як соціальну, так і політичну рівність. “В нашому нещасному світі не може бути, щоб люди, живучи в суспільстві, не розділилися б на два класи: один клас багатих, які наказують, інший – бідних, які служать”.

Теоретично він віддавав перевагу республіці. Зразком державної організації свого часу Вольтер називав парламентські установи в Англії.

Політичний ідеал Вольтера, особливо в останніх роботах, наближався до ідеї розподілу влад.

Грядущі перетворення в суспільстві філософ пов'язував з розвитком знань і підйомом культури, які, на його думку, приведуть до того, що правителями буде усвідомлена необхідність реформ. Прагнучи направити государів на шлях істини, він зробив поїздку до Фрідріха Пруського і вступив в листування з Катериною II.

Відношення Вольтера до революції було типовим для французьких просвітителів XVIII в. Виправдання попередніх революцій (наприклад, страти англійського короля Карла I), мрії про скидання тиранів у просвітителів поєднувалися з міркуваннями про небажаність кровопролиття, про згубні наслідки громадянської війни і т.п. В ідеології ліберальної буржуазії до цих міркувань додається страх перед виступами трудящих мас. “Коли чернь прийметься філософствувати, – затверджував Вольтер, – все загинуло”. Просвітителі покладали надії на поступові реформи зверху.

Історичне місце Вольтера як мислителя визначається тим, що він намітив програму французького Просвітництва, поставив ряд фундаментальних методологічних проблем і заклав основи просвітницької критики релігії. Соціальні Ідеї Вольтера відповідали інтересам торговельно-промислової верхівки французької буржуазії. По своєму об'єктивному значенню його ідеї мали революційний характер: вони націлювали прогресивні сили суспільства на скасування феодальних порядків і скинення абсолютизму.

Вольтер належав до числа ідеологів, які, не створивши власної політичної теорії, підготували ґрунт для подальшого розвитку політико-правових учень. Вплив вольтерівських ідей в тій чи іншій мірі випробували всі французькі просвітителі.

2. Політико-правова доктрина в Шарля Монтеск'є.

Найбільшим теоретиком держави у французькій Освіті був Шарль Луї де Монтеск'є (1689 – 1755 рр.). Свої суспільно-політичні погляди він висловив

спочатку в романі “Персидські листи”, а також в історичному нарисі “Роздуму про причини величі і падіння римлян” і інших порівняно невеликих роботах. В результаті багаторічного вивчення історії законодавства з'явилася його головна праця – книга “Про дух законів” (1748 р.).

Монтеск'є був переконаний, що хід історії визначається не божественною волею і не випадковим збігом обставин, але дією відповідних закономірностей. “Я встановив загальні начала і побачив, що окремі випадки як би самі собою підкоряються їм, що історія кожного народу витікає з них як наслідок... Принципи свої я вивів не з своїх забобонів, а з самої природи віщої”.

Емпіричні методи дослідження в працях Монтеск'є використовуються нарівні з методології раціоналізму. Так, вивчення первісного суспільства дозволило йому розкритикувати договірну теорію походження державної влади. Запозичивши ідею природного стану, він в той же час відкидає раціоналістичні конструкції, в яких утворення держави виводилося з вимог природного права. Не прийняв він і саме поняття суспільного договору.

Виникнення політично організованого суспільства Монтеск'є схильний розглядати як історичний процес. На його думку, держава і закони з'являються унаслідок воєн. Не маючи достатніх матеріалів, щоб побудувати загальну теорію походження держави, мислитель намагається пояснити цей процес, аналізуючи те, як зароджувалися конкретні соціальні і правові інститути. У зв'язку з цим він полемізує з попередниками, які всупереч історичним фактам переносили в природний стан такі соціальні явища, як власність (Дж. Локк) і війну (Т. Гоббс). Монтеск'є був одним з тих, хто розпочав історико-порівняльне вивчення суспільства і держави, емпіричне правознавство.

Закономірності суспільного життя Монтеск'є розкриває через поняття загального духу нації (звідси назва його головної праці). Згідно його ученню, на загальний дух, вдачі і закони нації впливає безліч причин. Ці причини діляться на дві групи: фізичні і моральні.

Фізичні причини визначають суспільне життя на найперших порах, коли народи виходять із стану дикості. До таких причин відносяться: клімат, стан

грунту, розміри і положення країни, чисельність населення і ін. Наприклад, на півдні клімат жаркий, там люди зніжені, ледачі і працюють тільки із страху покарання. В жарких країнах “звичайно панує деспотизм”. Навпаки, на півночі, де клімат суворий і переважають безплідні землі, люди загартовані, хоробрі і волелюбні. Для північних народів характерні помірні форми правління.

Намагаючись встановити співвідношення між фізичними причинами, що визначають політичне життя, Монтеск'є проникливо помічав, що “закони дуже тісно пов'язані з тими способами, якими різні народи здобувають собі їжу”.

Ведучу роль серед фізичних причин Монтеск'є відводив географічним чинникам. Сама постановка питання про значення географічного середовища в житті суспільства була плідною, бо орієнтувала політичну думку на виявлення об'єктивних причин держави і права. В цьому французький просвітитель наближався до розуміння матеріальної обумовленості політики. Разом з тим абсолютизація географічних чинників приводила його до довільних висновків (на зразок того, що азійські народи схильні до підкорення, а європейці – до панування). Ці ідеї Монтеск'є згодом були використані ідеологами геополітики і расизму.

Моральні причини вступають в дію пізніше, відзначав Монтеск'є, з розвитком цивілізації. До їх числа відносяться: принципи політичного устрою, релігійні вірування, етичні переконання, звичаї і ін. Моральні причини впливають на законодавство народів сильніше, ніж фізичні, і поступово витісняють їх. Як писав просвітитель, “моральні причини більш впливають на загальний дух, загальний характер нації і повинні більш враховуватися при виявленні загального духу в порівнянні з фізичними причинами”.

В своєму ученні Монтеск'є підіймається, таким чином, до усвідомлення того, що історичний розвиток суспільства є результатом складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин. Він вірно помітив і тенденцію до зростання суб'єктивного чинника в історії. Проте ці положення розумілись мислителем ідеалістично, у дусі філософії раціоналізму, що протиставляла об'єктивну

необхідність і вільний розум. Написання книги “Про дух законів”, за словами автора, мало на меті показати “тріумф моралі над кліматом”.

Серед моральних причин найважливішими є принципи державного ладу. Для Монтеस्क’є, як і для багатьох інших ідеологів лібералізму, проблема раціональної організації суспільства – це проблема головним чином політична і правова, а не соціальна. В ідеології раннього лібералізму свобода означала розумну організацію держави і забезпечення режиму законності. Подібно Вольтеру, Монтеस्क’є ототожнює політичну свободу з особистою безпекою, незалежністю індивіда від свавілля властей, цивільними правами. Свобода, затверджував він, “є право робити все, що дозволене законами”.

Обґрунтовування ідеалу свободи мислитель пов’язував з розглядом існуючих форм держави. Він розрізняє три види правління: республіку (демократію і аристократію), монархію і деспотію. Кожна з них має свій власний принцип, що характеризує державну владу з діяльної сторони, з погляду її взаємостосунків з громадянами. Своєрідність цієї класифікації в тому, що Монтеस्क’є наповнив поняття форми держави такими визначеннями, які в подальших доктринах будуть позначені як політичний режим.

Республіка є державою, де влада належить або всьому народу (демократія), або частині його (аристократія). Головним принципом республіки виступає політична чеснота, тобто любов до вітчизни.

Монархія – це одноосібне правління, що спирається на закон; її принципом служить честь. Носієм монархічного принципу Монтеस्क’є називав дворянство.

Деспотія, на відміну від монархії, – одноосібне правління, засноване на беззаконні і свавіллі. Вона тримається на страху і є неправильною формою держави. Не “можна говорити без жаху про це жахливе правління”, – писав Монтеस्क’є. Якщо де-небудь в Європі запанує деспотизм, то тут вже ніякі вдачі і клімат не допоможуть. Запобігти переродженню монархії в деспотію здатна лише правильна організація верховної влади.

Слідуючи традиціям античної правової думки, Монтеस्क'є вважав, що республіка характерна для невеликих держав (типу поліса), монархія – для держав середньої величини, деспотія – для великих імперій. З цього загального правила він зробив одне істотне виключення. Монтеस्क'є показав, що республіканське правління може бути встановлено і на значній території, якщо його з'єднати з федеральним устроєм держави. В трактаті “Про дух законів” була теоретично передбачена можливість утворення республіки в великих державах.

Встановлення республіканського ладу, вважав Монтеस्क'є, ще не означає досягнення свободи членами суспільства. Для забезпечення законності і свободи необхідно як в республіці, так і в монархії провести розділення властей. Розвиваючи навчання Локка, Монтеस्क'є детально визначає види влади, їх організацію, співвідношення і т.п.

Монтеस्क'є виділяє в державі законодавчу, виконавчу і судову власті. Принцип розділення властей, згідно поглядам мислителя, полягає перш за все в тому, щоб вони належали різним державним органам. Зосередження всієї повноти влади в руках однієї особи, установи або стану неминує веде до зловживань і свавілля. Крім розмежування компетенції принцип розділення властей припускає також надання їм спеціальних повноважень з тим, щоб вони обмежували і стримували один одного. Потрібен такий порядок, указував Монтеस्क'є, при якому “одна влада зупиняє іншу”. Самим послідовним втіленням цих принципів мислитель називав державний лад Англії, де законодавча влада належить парламенту, виконавча – королю, а судова – присяжним.

Вчення Монтеस्क'є про розподіл влади відрізнялось значною новизною в порівнянні з попередніми концепціями. По-перше, він поєднав ліберальне розуміння свободи з ідеєю конституційного закріплення механізму розподілу влад. Свобода, стверджував просвітитель, “встановлюється тільки законами і навіть законами основними”. По-друге, Монтеस्क'є включив до складу властей, що підлягають розмежуванню, судові органи. Інакше кажучи, обґрунтування

парламентаризму як системи управління, заснованої на розмежуванні законодавчих і виконавчих повноважень, було доповнено у Монтеस्क'є принципом незалежності суддів. Розглянута їм тріада (законодавчої, виконавчої і судової властей) з часом стала класичною формулою теорії конституціоналізму. В своєму ученні Монтеस्क'є об'єднав найпопулярніші ідеї ліберальної буржуазії того часу і збудував їх в достатньо послідовну і цілісну доктрину.

Ідеологічно теорія розподілу влад була направлена проти королівського абсолютизму і служила обґрунтовуванню компромісу буржуазії і дворянства.

В умовах передреволюційної Франції це вчення закликала до створення представницьких органів влади і передачі їм законодавчих повноважень. Компромісний характер теорії Монтеस्क'є виявився в тому, що він допускав збереження привілеїв дворянства і передбачав створення в законодавчих зборах верхньої палати, що складається із спадкової аристократії. Прагнучи заручитися підтримкою знаті, Монтеस्क'є розписував стародавні вільності дворянства, які скасовані королівською владою при створенні централізованої держави. Просвітителі хотів довести спадковій аристократії, що обмеження прав монархів їй буде так вигідне, як і буржуазії. Майбутнє Франції представлялося йому у вигляді конституційної монархії.

Обґрунтовані мислителем ідеї свободи, громадянських прав і розділення властей отримали закріплення в конституційних актах Франції, а також були встановлені в основу Конституції США і ряду інших держав Декларація прав людини і громадянина 1789 р., зокрема, проголосила: "Суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не проведено розділення властей, не має конституції". Монтеस्क'є заслужено вважається класиком конституціоналізму.

3. Розуміння народного суверенітету Ж-Ж Руссо.

Соціально-політичні переконання Жан-Жака Руссо (1712–1778 рр.), видатного філософа, письменника і теоретика педагогіки, поклали початок новому напрямку суспільної думки – політичному радикалізму.

Політико-правова доктрина Руссо викладена отримала в трактаті “Про суспільний договір, або Принципи політичного права” (1762 г.; це – головний твір мислителя) і в історичному нарисі “Міркування про походження і підстави нерівності між людьми”.

В своєму ученні Руссо виходив, як і багато інших філософи XVIII в., з уявлень про природний (додержавний) стан. Його трактування природного стану, проте, істотно відрізнялося від інших. Помилка філософів, писав Руссо, маючи на увазі Гоббса і Локка, полягала в тому, що “вони говорили про дику людину, а зображали людину в громадянському стані” . Було б також помилкою припускати, що природний стан колись існував насправді. Ми повинні приймати його лише як гіпотезу, що сприяє кращому розумінню людини. Згодом таке трактування початкового етапу людської історії отримало назву гіпотетичного природного стану.

По опису Руссо, спочатку люди жили, як звіри. У них не було ніщо суспільне, навіть мови, не говорячи вже про власність або мораль. Вони були рівні між собою і вільні. Руссо показує, як у міру вдосконалення навиків і знань людини, знярядь його праці складалися суспільні зв'язки, як поступово зароджувалися соціальні формування – сім'я, народність. Період виходу із стану дикості, коли людина стає суспільною, продовжуючи залишатися вільним, представлявся Руссо “найщасливішою епохою”.

Подальший розвиток цивілізації, по його поглядах, був зв'язаний з появою і зростанням суспільної нерівності, або з регресом свободи.

Першим за часом виникає майнова нерівність. Згідно навчанню, воно з'явилося неминучим слідством встановлення приватної власності на землю. На зміну природному стану з того часу приходить цивільне суспільство. “Перший, хто, обгородивши ділянку землі, придумав заявити: “Це моє!” і знайшов людей достатньо простодушних, щоб тому повірити, був справжнім засновником сучасного суспільства”.

На наступному ступені в суспільному житті з'являється нерівність політична. Для того, щоб забезпечити себе і своє майно, хтось з багатих склав

хитромудрий план. Він запропонував нібито для захисту всіх членів суспільства від взаємних розбратів і посягань прийняти судові статuti і створити мирові суди, тобто заснувати публічну владу. Всі погодилися, думаючи знайти свободу, і “кинулися прямо в окови”. Так була утворена держава. На даному ступені майнова нерівність доповнюється новим – розподілом суспільства на правлячих і підвладних. Прийняті закони, за словами Руссо, безповоротно знищили природну свободу, остаточно закріпили власність, перетворивши „узурпацію на непорушне право”, і ради вигоди небагатьох “прирекли з тих пір весь людський рід на працю, рабство і убогість”.

Нарешті, остання межа нерівності настає з переродженням держави в деспотію. В такій державі більше немає правителів і законів – там тільки одні тирані. Окремі особи тепер знов стають рівними між собою, бо перед деспотом вони – ніщо. Коло замикається народ вступає в новий природний стан, який відрізняється від колишнього тим, що є плодом крайнього розкладання.

Згідно поглядам Руссо, в природному стані (як в першому, так і в другому) права не існує. Стосовно початкового стану їм була знехтувана ідея природних прав людини. На ранніх етапах людської історії у людей, на думку філософа, взагалі не було уявлень про право і мораль. В своєму описі “найщасливішої епохи”, передуючої виникненню власності, Руссо використовує термін “природне право”, але вживає його в специфічному значенні – для позначення свободи морального вибору, якої люди наділені від природи, і на цьому ґрунті виникає відчуття природної (загальної) для всього людського роду справедливості. Поняття природного права і природного закону втрачають у нього юридичне значення і стають виключно моральними категоріями.

Що стосується деспотії, або другого природного стану, то в ньому всі дії визначаються силою, і, отже, тут теж немає права. “Слово *право* нічого не додає до сили. Воно тут просто нічого не значить” , – указував Руссо. Повстання проти деспота так само правомірно лише по законах деспотії, але саме по собі воно не приводить до утворення законної влади. Підставою права, за словами

мислителя, можуть служити тільки договори і угоди. На противагу природному праву їм була висунута ідея права політичного, тобто заснованого на договорах.

Руссо клеймить приватну власність, розкіш і убогість, викриває “надлишок неробства у одних, надлишок роботи у інших”. Його критика була направлена при цьому не тільки проти феодальних порядків, але і проти промислового капіталізму. Відображаючи настрої селян, яким розвиток капіталізму ніс розорення, Руссо протиставив промисловій цивілізації (міській культурі) простоту вдач і способу життя вільних землеробів.

За умови укладання суспільного договору суверенітет належить народу. Значення всіх попередніх міркувань Руссо про договір полягало саме в тому, щоб обґрунтувати *народний суверенітет* як основоположний принцип республіканського ладу. Ця ідея разом з принципами рівності і свободи складає ядро його політичної програми.

Суверенітет народу виявляється в здійсненні їм законодавчої влади. Вступаючи в полеміку з ідеологами ліберальної буржуазії, Руссо доводив, що політична свобода можлива лише в тій державі, де законодавствує народ. Свобода, за визначенням Руссо, полягає в тому, щоб громадяни знаходилися під захистом законів і самі їх приймали. Виходячи з цього, він формулює і визначення закону. “Всякий закон, якщо народ не затвердив його безпосередньо сам, недійсний; це взагалі не закон”.

Народний суверенітет має, згідно з ученням Руссо, дві ознаки – він невідчужуваний і неподільний. Проголошуючи невідчужуваність суверенітету, він заперечує представницьку форму правління і висловлюється за здійснення законодавчих повноважень самим народом, всім дорослим чоловічим населенням держави. Верховенство народу виявляється також в тому, що він не зв'язаний попередніми законами і у будь-який момент має право змінити навіть умови первинного договору.

Підкреслюючи неподільність суверенітету, Руссо виступив проти доктрини розділення властей. Народоправство, вважав він, виключає необхідність в розділенні державної влади як гарантії політичної свободи. Для

того, щоб уникнути свавілля і беззаконня, достатньо, по-перше, розмежувати компетенцію законодавчих і виконавчих органів (законодавець не повинен, наприклад, виносити рішення відносно окремих громадян, як в Стародавніх Афінах, оскільки це компетенція уряду) і, по-друге, підпорядкувати виконавчу владу суверену. Системі розподілу влад Руссо протиставив ідею розмежування функцій органів держави.

При народовладді можлива тільки одна форма правління – республіка, тоді як форма організації уряду може бути різною – монархією, аристократією або демократією, в залежності, від числа осіб, що беруть участь в управлінні. Як відзначав Руссо, в умовах народовладдя “навіть монархія стає республікою”.

Егалітаристській характер переконань Руссо найбільш яскраво виявився у вимозі майнової рівності. Руссо усвідомлював, що політичну рівність громадян не можна забезпечити, поки зберігається суспільна нерівність.

Таким чином, просвітницькі ідеї вилилися переважно в абстрактні теоретичні побудови і практично пристосовувалися до існуючого політичного устрою. Звичайно, звільнення державно-правової теорії від теологічної оболонки, сприйняття ідеї про державу як загальному благу, обґрунтування посиленнями на природне право ідей свободи особи, віросповідання, переконань гуманізму було виразом нагальних потреб суспільного розвитку